

Jan Obdržálek

**Úvod do termodynamiky,
molekulové a statistické fyziky**

VYDAL MATFYZPRESS

PRAHA 2015

Úvod do termodynamiky,
molekulové a statistické fyziky

Jan Obdržálek

Matfyzpress Praha

Ideálnímu plynu, vratnému ději, adiabatické stěně ... s láskou připomínám:

Jeden poněkud prostořeký filosof, myslím, že to byl Hamlet, princ dánský, pravil, že je mnoho věcí na nebi a na zemi, o kterých se v našich příručkách nedočteme.

Narážel-li tím ten prostoduchý člověk, který jak známo neměl všech pět pohromadě, na naše kompéndia fyziky, můžeme mu klidně odpovédět: Dobrá, ale zato je v našich příručkách spousta věcí, které se nenajdou ani na nebi, ani na zemi.

G. Ch. Lichtenberg: Myšlenky, postřehy, nápady.

Překlad J. Čermák. Odeon, Praha 1983

Lichtenberg Georg Christoph (1742–99), profesor experimentální fyziky, matematiky a astronomie v Göttingenu. Jeden z nejlepších německých aforistů, vynikající popularizátor fyziky a přírodních věd.

O tom, co je a co není, a o modelech vůbec, se dočtete na str. 20.

Obsah

Předmluva	11
1 Výchozí představy termodynamiky	13
1.1 Předmět zkoumání termodynamiky	13
1.1.1 Celkový rámec	13
1.1.2 Teplo, teplota, entropie	14
1.1.3 Vymezení termodynamiky	16
1.2 Základní pojmy termodynamiky; terminologie	18
1.2.1 Termodynamická soustava a její stav	18
1.2.2 Pojmy známé z mechaniky	21
1.2.3 Látka; množství látky; mol	22
1.2.4 Částice	26
1.2.5 Stěna	28
1.2.6 Stav soustavy; termodynamický děj	28
1.2.7 Typy stavových veličin	30
2 Nultý zákon termodynamiky; empirická teplota	35
2.1 Rovnovážný stav	35
2.2 První postulát termodynamiky	36
2.2.1 Relaxace	37
2.3 Druhý postulát (nultý zákon termodynamiky)	38
2.3.1 Teplota; empirická teplota	38
2.3.2 Druhý postulát – nultý zákon termodynamiky	40
2.3.3 Rovnováha dvou soustav	41
2.3.4 Praktické měření teploty	42
3 První zákon termodynamiky; teplo	49
3.1 Základní idea	49
3.2 Práce	50
3.2.1 Práce v mechanice	50
3.2.2 Práce u soustavy tvořené plynem	51
3.2.3 Práce při zobecněných souřadnicích a silách	53
3.3 Teplo	55
3.3.1 Energie	55
3.3.2 Teplo	55
3.4 Chemická práce; chemický potenciál	57
3.5 Formulace prvního zákona termodynamiky	58
3.5.1 1.ZTd s neproměnným látkovým množstvím	58
3.5.2 Plné znění prvního zákona termodynamiky	59
3.5.3 Historický význam prvního zákona termodynamiky	59
3.5.4 Fluidová teorie, fluidum „calor“	59

4	Termika. Důsledky zavedení teploty a tepla	61
4.1	Stavová rovnice	61
4.1.1	Stavová rovnice termická a kalorická	61
4.1.2	Ideální plyn	63
4.1.3	Van der Waalsův plyn	67
4.1.4	Jiné modely	75
4.2	Některé materiálové veličiny	82
4.2.1	Tepelná kapacita	82
4.2.2	Měrná tepelná kapacita (měrné teplo)	84
4.2.3	Latentní teplo (skupenské, výparné, ... teplo)	84
4.2.4	Teplotní roztažnost	85
4.2.5	Teplotní rozpínavost	86
4.2.6	Stlačitelnost	87
4.2.7	Přenos tepla	87
4.3	Kalorimetrie	90
4.3.1	Adiabatický kalorimetr	90
4.3.2	Kalorimetrická rovnice	91
4.3.3	Tepelně vodivostní kalorimetr	93
4.4	Jednoduchý systém	93
4.4.1	Základní idea	93
4.4.2	Izochorický děj ($V = \text{konst}$)	96
4.4.3	Izobarický děj ($p = \text{konst}$); entalpie	97
4.4.4	Izotermický děj ($T = \text{konst}$)	99
4.4.5	Adiabatický děj ($Q = 0$)	100
4.4.6	Polytropický děj ($C = \text{konst}$)	102
4.4.7	Obecné děje	103
4.4.8	Joulův-Thomsonův pokus	106
4.5	Systémy s více proměnnými	108
5	Druhý zákon termodynamiky	111
5.1	Základní idea	111
5.2	Termodynamické stroje	112
5.2.1	Cyklický stroj	112
5.2.2	Idea tepelného motoru	113
5.2.3	Idea chladničky	114
5.2.4	Idea tepelného čerpadla	115
5.2.5	Nevratné stroje	115
5.3	Druhý zákon termodynamiky	116
5.4	Carnotův cyklus	119
5.4.1	Hlavní idea	119
5.4.2	Nešlo by to jednodušeji?	120
5.4.3	„Složený Carnotův cyklus“	121
5.5	Účinnost termodynamických strojů	121
5.6	Účinnost Carnotova stroje	123

5.6.1	Účinnost vratného stroje	123
5.6.2	Účinnost nevratného stroje	124
5.7	Termodynamická teplota	125
5.8	Entropie	127
5.8.1	Clausiova rovnost a nerovnost	127
5.8.2	Zavedení entropie	127
5.8.3	Entropie mimo rámec termodynamiky	128
5.8.4	„Spojené zákony termodynamické“	129
5.8.5	Souvislost kalorické a termické stavové rovnice	130
5.8.6	Entropie konkrétních soustav	130
5.9	Termodynamické energie (potenciály)	132
5.9.1	Energie v různých proměnných; Legendrova transformace	132
5.9.2	Magický čtverec	134
5.9.3	Gibbsovy-Helmholtzovy rovnice	135
5.10	Podmínky rovnováhy	136
5.10.1	Přechod izolovaného systému k rovnováze	136
5.10.2	Entropie nerovnovážného stavu	137
5.10.3	Podmínky rovnováhy uvnitř systému	138
5.11	Entropie v termodynamice a ve statistické fyzice	139
5.12	Návod na perpetuum mobile 2. druhu	140
6	Třetí zákon termodynamiky	143
6.1	Základní idea	143
6.2	Formulace třetího zákona termodynamiky	144
6.2.1	Nedosažitelnost absolutní nuly	145
7	Otevřené systémy	147
7.1	Základní idea	147
7.1.1	Základní pojmy	147
7.1.2	Změna množství systému	149
7.2	Chemický potenciál	150
7.3	Gibbsův paradox	151
7.3.1	Entropie ideálního plynu	151
7.3.2	Chemický potenciál dokonalého plynu	155
7.4	Grandkanonický potenciál Ω	155
7.5	Zákon působících hmot (Guldbergův-Waageův zákon)	156
8	Fázové přechody	161
8.1	Základní idea	161
8.2	Fázový diagram jednosložkového systému	161
8.3	Rovnováha v heterogenním systému	166
8.4	Gibbsovo fázové pravidlo	167
8.5	Ehrenfestova klasifikace fázových přechodů	169
8.6	Fázové přechody 1. druhu	170

8.6.1	Charakteristika	170
8.6.2	Clausiova-Clapeyronova rovnice	171
8.6.3	Přehřátí a podchlazení	172
8.7	Spojité fázové přechody	173
8.7.1	Charakteristika	173
8.7.2	Ehrenfestovy rovnice	173
8.8	Jiné fázové přechody	174
8.9	Dvojsložková soustava; destilace	175
9	Základy nerovnovážné termodynamiky	177
9.1	Idea	177
9.1.1	Základní představa	177
9.1.2	Nové prvky v přístupu	178
9.1.3	Podrobnosti	179
9.2	Nové pojmy	179
9.2.1	Zobecněná síla	179
9.2.2	Tok, hustota toku	180
9.2.3	Vztah mezi zobecněnými silami a toky	180
9.3	Základní vztahy	181
9.3.1	Popis	181
9.3.2	Změny vnitřní a vnější	181
9.3.3	Rovnice kontinuity	183
9.3.4	Hustoty veličin	183
9.3.5	Produkce entropie	183
9.4	Lineární systémy bez paměti	184
9.5	Příklad: termoelektrické jevy	185
9.5.1	Kinetické rovnice, produkce entropie	185
9.5.2	Teplotná a elektrická vodivost	186
9.5.3	Seebeckův jev	187
9.6	Dodatek: Onsagerovy relace	189
10	Molekulová fyzika	191
10.1	Základní představy	191
10.1.1	Molekulová fyzika versus statistická fyzika	191
10.1.2	Mikroskopické složení látky	192
10.2	Trojí skupenství látky	193
10.2.1	Model pevné látky	193
10.2.2	Model kapaliny	193
10.2.3	Model plynu	193
10.3	Molekulárně kinetická teorie plynu	194
10.3.1	Konkrétní makroskopické veličiny	195
10.3.2	Brownův pohyb	207
10.3.3	↔Problémy modelu ideálního plynu	209

11 Základy statistické fyziky	211
11.1 Vztah termodynamiky a statistické fyziky	211
11.1.1 Termodynamika – shrnutí	211
11.1.2 Statistická fyzika – shrnutí	212
11.1.3 Klasický popis	213
11.1.4 Semiklasický popis	213
11.1.5 Kvantový popis	214
11.2 Základní potřebné pojmy z klasické fyziky	215
11.2.1 Označení	215
11.2.2 Liouvilův teorém; invariance fázového objemu	218
11.3 Rozdělovací funkce; ergodická hypotéza	219
11.3.1 Rozdělovací funkce	219
11.3.2 Středování	220
11.3.3 Ergodická hypotéza	221
11.4 Základní pojmy z kvantové mechaniky	221
11.5 Přehled důležitých typů souborů	223
11.6 Mikrokanonický soubor	224
11.7 Kanonický soubor	225
11.7.1 Fyzikální odvození z modelu	225
11.7.2 Přehled užitých statistických veličin	226
11.7.3 Vztahy mezi termodynamickými a statistickými veličinami	227
11.7.4 Odvození výrazů pro teplo, teplotu a entropii	229
11.8 Grandkanonický soubor	230
11.9 Ideální plyn (M-B, B-E, F-D)	232
11.9.1 Označení	232
11.9.2 Kanonické rozdělení	235
11.9.3 Grandkanonické rozdělení	235
11.9.4 Kombinatorické odvození	237
11.9.5 Porovnání klasického a kvantového plynu	242
12 Aplikace statistické fyziky (RNDr. Z. Koupilová, Ph.D.)	243
12.1 Neideální plyn – odvození stavové rovnice	243
12.2 Fotonový plyn	246
12.3 Degenerovaný plyn	249
12.4 Tepelná kapacita krystalu	252
12.4.1 Einsteinův model	253
12.4.2 Debyeův model	254
A Potřebná matematika	257
A.1 Primitivní funkce $\int \frac{dx}{x}$ aneb matematik vs. fyzik	257
A.2 Parciální derivace: znak ∂	258
A.3 Značení parciálních derivací	261
A.4 Derivace inverzní funkce	263
A.5 Derivace implicitní funkce	263

A.6	Totální diferenciál	264
A.7	Pfaffova forma	266
A.8	Geometrická představa integrability Pfaffovy formy	267
A.9	Integrace totálního diferenciálu	269
A.10	Úpravy termodynamických vzorců („magický čtverec“)	273
A.10.1	Legendrova transformace v mechanice	274
A.10.2	Geometrický význam Legendrovy transformace	275
A.11	Některé statistické integrály	276
B	Fyzika a jazyk	279
B.1	Základní fyzikální pojmy podle norem	279
B.1.1	Veličina	279
B.1.2	Děj	280
B.1.3	Součinitel, činitel, koeficient, modul, číslo	280
B.2	Různé konkrétní termíny	281
B.3	Etymologie některých slov cizího původu	285
B.3.1	Etymologie obecně	285
B.3.2	Slova cizího původu, termíny a slovníček	287
C	Rejstřík osob	291
D	Aplikace; rozbor činnosti některých strojů	299
D.1	Subjektivní pocit teploty	299
D.2	Porovnávací cyklus	300
D.3	Parní stroj: nejjednodušší schéma	300
D.4	Realistický parní stroj	301
D.5	Výbušný motor (čtyřtákní benzínový)	303
D.6	Vznětový motor (Dieselův, naftový)	305
D.7	Stroje s lázněmi konečné tepelné kapacity	306
E	Data	307
E.1	Základní fyzikální konstanty	307
E.2	Porovnání nejnovější teplotní stupnice t_{90}	307
E.3	Termomechanické tabulky	308
E.3.1	Vlastnosti některých pevných látek	308
E.3.2	Vlastnosti některých kapalin	308
E.3.3	Vlastnosti některých plynů	309
E.3.4	Hustota suchého vzduchu a vody	309
E.3.5	Teploty a měrná skupenská tepla fázových přeměn	310
E.3.6	Molární hmotnosti M a Poissonova konstanta κ plynů	310
Literatura		311
Rejstřík		317

Předmluva

Tato kniha vznikla podstatným přepracováním druhého vydání skript [32] (napsaných, když jsem učil budoucí učitele fyziky na UJEP v Ústí n. Labem), rozšířením a úpravou těchto skript na úvodní učebnici pro MFF UK v Praze. Poslouží však, zejména spolu se sbírkou řešených příkladů [Příkl] (podobného původu) jistě i každému jinému, kdo si chce zopakovat či rozmyslet základy termodynamiky, statistické fyziky, molekulové fyziky a jejich vzájemné souvislosti.

Omlouvám se proto čtenářům jinak orientovaným, že některé partie (třeba výklad molu na str.23) zůstaly ve slohu vhodném také pro SŠ; zploštěny ale nejsou.

Pro lepší čtivost jsou použity různé grafické úpravy:

Výroky zásadní důležitosti jsou vysázeny kurzivou a v rámečku.

Tučné písmo zdůrazňuje především nové termíny; bývá na ně odkaz v indexu.

Kurziva slouží ke zdůraznění části textu.

Partie vysázené *petitem* jsou zpravidla rozlišeny už svým úvodním znakem:

♣ Takto značíme vysvětlující poznámky a ilustrativní příklady.

↔ Takto začínají petitový odstavec při prvním čtení přeskočte. Upřesňuje probíranou látku nebo ji uvádí do souvislosti s něčím, co bude probíráno později, takže při prvním čtení nemusí být ve všem srozumitelný.

¶ Takto jsou označeny jazykové či terminologické poznámky, aby zbytečně netrhaly text. Často odkazují na jazykový dodatek (Dod. B).

Značka konst značí obecně konstantu. I těsně po sobě jdoucí značky konst mohou mít různé číselné hodnoty i fyzikální rozměry.

Fyzikální konstanty jsou zaokrouhleny; přesnější hodnoty viz Dod. E.

[7] nebo [ISO] je odkaz na literaturu na konci knížky [v hranatých závorkách].

(4.1) je odkaz na rovnici (4.1) (v kulatých závorkách).

Anglické (britské) termíny (*english terms*) jsou ve složených závorkách. (Neuvádíme mírně odlišné americké varianty typu US -zation, GB -sation; US vapor, GB vapour.)

Joule [džúl], Gibbs [gi-]: doporučená zjednodušená výslovnost [v hranatých závorkách].

U vlastních jmen uvádíme pro stručnost zpravidla jen příjmení. Plné jméno a ostatní údaje viz Dod. C.

Ke struktuře:

Dodatek A shrnuje potřebné praktické znalosti z matematiky.

Dod. B shrnuje jazykové a terminologické poznámky. Jejich zařazení přímo do textu by text tříštilo a při opakovaném čtení by čtenáře jen rozptylovalo.

Dod. C uvádí základní osobní data většiny osob zmíněných v textu knížky; další informace viz např. Wikipedie.

Dod. D je „Různé“: rozebírá jednak subjektivní vjem teploty, jednak ukazuje, jak lze užít termodynamiku při rozboru a výkladu některých známých strojů: parního, vznětového a zážehového. Rozbor strojů s lázněmi konečných kapacit je praktickou ukázkou „práce s diferenciály“.

Dod. E uvádí jednak hodnoty užitých základních konstant z nejčerstvějšího (léto 2014) zdroje CODATA [2010], jednak některé materiálové hodnoty z tabulek [20].

V celé publikaci jsem se přes veškerou snahu o čtivý styl bedlivě držel fyzikální terminologie a značení podle mezinárodních norem ISO (především [ISO]) a IEC (hlavně [IEV], dostupné coby Electropedia na webu) v jejich originální verzi i v českém překladu (jak mne zavazují mé funkce v ISO a IEC ©).

**Přeji čtenářům, aby jim studium z této učebnice bylo tak příjemné,
jako mně bylo její psaní.**

Jak bylo uvedeno, vznikla tato učebnice přepracováním skript [32], mé společné publikace se zesnulým PaedDr. Aloisem Vaňkem, PF UJEP, Katedra fyziky, Ústí n. L., jemuž vděčím především za inspiraci k sepsání oněch skript a za postřehy z jeho dlouholeté pedagogické praxe. Rád mu zde za jeho přínos vyslovuji upřímný dík. Rovněž děkuji velice RNDr. Zdeňce Koupilové, Ph.D., odborné asistentce KDF MFF UK, za technickou i didaktickou pomoc při revizi textu pro potřeby Katedry didaktiky fyziky na MFF UK. Napsala rovněž kap. 12 – Aplikace statistické fyziky.

Všem čtenářům budu vděčen za všechny kritické připomínky, které povedou ke zlepšení učebnice pro praktické používání. Děkuji předem za jejich zaslání na mou adresu –

jan.obdrzalek@mff.cuni.cz

1 Výchozí představy termodynamiky

1.1 Předmět zkoumání termodynamiky

1.1.1 Celkový rámec

Znaky ♣, ¶, ↔ viz Předmluva. A zkuste tuhle knížku číst popořadě. Víím, proč to radím.

Ve svém dosavadním studiu jste se seznámili s různými klasickými fyzikálními disciplínami; např. s mechanikou, s naukou o elektřině a magnetismu, s teorií elektromagnetického pole, s akustikou, s optikou. V každé z těchto disciplín byla svým způsobem definována extenzivní veličina zvaná **energie** a byl formulován princip jejího zachování, platný však jen za dodržení jistých podmínek.

♣ Tak např. v mechanice hmotného bodu se pro platnost zachování mechanické energie, která je součtem energie kinetické (pohybové) a potenciální (polohové), předpokládají konzervativní síly (zachovávající mechanickou energii). Naproti tomu výskyt disipativních sil (rozptylujících energií) typu tření způsobuje, že mechanické energie ubývá.

♣ V mechanice kontinua se odvozuje Bernoulliho rovnice popisující proudění kapaliny; není-li kapalina ideální, „ztrácí“ se část energie (ztrátová výška) vlivem vnitřního tření.

♣ V nauce o elektřině, resp. v klasické elektrodynamice se odvozuje vzorec nejen pro energii nabitých částic v poli, ale i pro energii samotného pole (hustota energie, hustota toku energie apod.); odvozuji se i vlnové rovnice, popisující šíření rozruchů v elektromagnetickém poli. Ukazuje se však, že v prostředí s nenulovou konečnou vodivostí σ dochází k disipaci energie pole v souvislosti s Ohmovým zákonem a se vznikem Joulova tepla – které se ovšem v rámci fenomenologické teorie pole dále nezkoumá.

↔ S teorií relativity se zde však *nesejdeme*. V našem pojetí se termodynamika zabývá výhradně soustavou v rovnováze. Ale soustava, která se vůči mně celek pohybuje (buď „jen“ rovnoměrně přímočaře), nemůže být se mnou v rovnováze. Viz též str. 17.

Ukazuje se, že energii mechanickou, tj. kinetickou a potenciální, ale i elektrickou, magnetickou, ... lze za vhodných podmínek převádět jednu na druhou. (Precizněji: existuje např. cyklický děj s piezoelektrickým krystalem, kterému dodáváme mechanickou práci a odebíráme práci elektrickou, případně obráceně – ovládním elektrického napětí na něm konáme jemný mechanický posuv.) To umožňuje zavést společný pojem **extenzivní¹ stavové¹ veličiny energie** tak, že uvedené dějové

¹ Definice různých typů veličin (stavová, technická, jmenovitá vlastnost, ...) viz Dod. B.1.1.

veličiny – „formy energie“ – jsou jejími speciálními druhy.

Termodynamika, která je rovněž součástí klasické fyziky, navazuje na všechny předchozí vědy, ale navíc k nim přejímá z experimentální zkušenosti nový způsob přenosu energie, totiž *přenos tepla*, a popisuje *dějovou* veličinu *teplo* (první zákon termodynamiky). Přitom vyvozuje další fyzikální důsledky: zejména zavádí stavovou veličinu *teplotu* (nulový² zákon empirickou teplotu coby technickou¹ veličinu, poté druhý zákon zavede obvyklou termodynamickou teplotu) a stavovou veličinu *entropii* (druhý a třetí zákon). Tímto rozšířením umožňuje termodynamika mj. formulovat (jako první zákon) princip zachování energie, nyní už univerzálně platný, působící jako jednotící pojítko mezi všemi odvětvími klasické fyziky. Termodynamika tím fakticky završuje výstavbu klasické fyziky. Dále, zavedením entropie je určen směr toku času (který by v klasické mechanice i elektrodynamice mohl též téct opačným směrem). Konečně třetí zákon termodynamiky určuje počátek odečítání entropie i všech energií, které do té doby byly zavedeny jen svým přírůstkem. ↔ Po zavedení teploty se např. zjišťuje, že prakticky všechny materiálové konstanty známé z mechaniky, elektrodynamiky, optiky, akustiky apod. jsou závislé na teplotě; tyto závislosti pak určují termickou stavovou rovnici daného materiálu, viz kap. 4.1.1.

1.1.2 Teplo, teplota, entropie

První dvě slova známe z běžného jazyka: dítě má *teplotu* (= zvýšenou), sálá z něj *teplo*. Zhruba v těchto smyslech je přejímá i termodynamika; jejich význam ovšem precizuje a – zejména u tepla – zužuje.

Teplo

Čerstvá voda steklá z ledovce naší ruku mrazí, po chvíli odstátí v místnosti už jen studí. Tutéž vodu můžeme dále na vařiči ohřívat; zpočátku je vlažná, poté hřeje a zakrátko je lepší přestat se zkoušením, protože by nás opařila – je vařící. Její mechanické vlastnosti (objem, hustota) i elektromagnetické a optické (barva, průzračnost, index lomu, vodivost, permitivita, ...) se přitom změnily jen minimálně; přesto se studená a horká voda výrazně liší vlastností, kterou nazveme **teplota**³.

Pocit naší ruky (v jistém rozmezí a s jistou přesností) nám určí, zda mají předměty teplotu stejnou nebo různou. Různé teploty navíc můžeme uspořádat do stupnice, jejíhož slovního vyjádření jsme užili v prvních dvou větách. Fyzika, jakožto exaktní věda, chce ovšem jevy popsat nejen kvalitativně (co do jakosti), ale i pokud možno také kvantitativně, tedy chce veličiny také *měřit*; nějakou míru na teplotu budeme muset dříve nebo později stanovit, abychom mohli své zkušenosti předávat i jiným lidem. Zatím nám k tomu účelu poslouží zcela libovolné očíslování, jaké známe např. ze rtuťového teploměru; takovému údaji říkáme **empirická teplota**,

² Nedivte se pak, že zákony termodynamiky nejsou tři, ale čtyři. Jako Tři mušketýři.

³ Její hodnoty jsme zatím definovali slovně, je to tedy zatím *imenovitá vlastnost*, Dod. B.1.1

chceme-li zdůraznit libovolnost⁴ volby očíslování.

Poznámka k subjektivnímu pocitu teploty viz kap. D.1.

Charakteristická vlastnost (atribut) teploty je přesně formulována nultým zákonem termodynamickým, viz kap. 2.3; prozatím jen lapidárně řečeno:

*Je-li soustava v úplné rovnováze, lze jí přiřadit teplotu.
Jsou-li dvě soustavy navzájem v rovnováze, mají stejnou teplotu.*

↔ Teplota souvisí sice s kinetickou energií mikročástic tvořících soustavu, ale u každé látky jinak.

Teplo

Teplota vody z ledovce se zvýšila, ať už prostým stáním v místnosti nebo na vařiči. Snadno nahlédneme, že důvody byly v obou případech stejné, totiž kontakt s jiným předmětem (okolním vzduchem, žhavým hořícím plamenem svítiplynu, topnou spirálou), který měl teplotu vyšší. Jak později rozebereme, energie vody při tom vzrostla. Takový přenos energie, rozdílný od dosud známých (konání práce), nazýváme **přenos tepla** a energii přenesenou touto cestou nazýváme stručně **teplo**.

Pro měření tepla nemusíme zavádět novou jednotku. Teplo je totiž energie (přenesená jistým způsobem), takže ho měříme v joulech, J [džúl].

↔ Přenos tepla probíhá úplně každým prostředím, ba i vakuem: elektromagnetické vlnění je též schopno zprostředkovat přenos energie jak typu práce (monochromatická vlna), tak i typu tepla (zařzení černého tělesa).

Entropie

Entropie se na SŠ běžně nezavádí, ačkoli pojem sám není obtížnější na pochopení než např. energie.

Na úrovni fenomenologické – v termodynamice – je entropie extenzivní stavovou veličinou definovanou pro každou soustavu ve stavu rovnováhy, a i pro mnohý stav nerovnovážný. Její základní vlastností je, že je aditivní a že při samovolných nevratných dějích roste, při vratných se nemění. (To stačí pro definici *empirické entropie*, podobně jako jsme právě zavedli empirickou teplotu). Zavedení „opravdové“ entropie S a teploty T , resp. jejich výběr z možných empirických veličin, vyžaduje, aby byly definovány co nejobecněji (bez vazby na konkrétní náhodně zvolené materiály) a aby byly spojeny s přenosem Q tepla za teploty T vztahem

$$Q \leq T\Delta S \quad , \quad (1.1)$$

kde rovnost platí pro proces vratný, nerovnost pro nevratný. Viz 2. zákon termodynamiky.

⁴ Empirická teplota je tedy *technickou* neboli *řadovou veličinou*, Dod. B.1.1.

↔ Na úrovni mikroskopické: každý makrostav lze realizovat obrovským počtem N navzájem různých mikrostavů; entropie je úměrná logaritmu tohoto počtu, $S \sim \ln N$. Protože pravděpodobnost stavu je tím vyšší, čím je větší N a protože pravděpodobnost je multiplikativní, je zřejmě S aditivní. Tato úvaha naznačuje, proč větší entropie vyjadřuje větší makroskopickou pravděpodobnost stavu a mikroskopicky „větší chaos“, čímž je v souladu s denní zkušeností, že v okolí rovnováhy chaos zpravidla samovolně roste (odmyslíme-li si samovolně se udržující či organizující soustavy, které – jsou-li živé – jsou úplně rovnováze velmi vzdálené).

1.1.3 Vymezení termodynamiky

Termodynamika se zabývá rovnovážnými stavy, a to makroskopicky a fenomenologicky. Klíčové nové pojmy jsou teplo, teplota a entropie.

Takové vymezení je snad rozumným kompromisem mezi stručností a výstižností. Dále k tomu uvedeme ještě několik poznámek a vysvětlení.

Úlohy typické pro termodynamiku jsou tohoto typu:

Soustava S v rovnováze je rozdělena stěnami a působí na ni známé vnější vlivy; je ve stavu S_i {initial}. Jaký rovnovážný stav S_f {final} se ustálí poté, co

- některé vnitřní stěny odstraníme? (a umožníme tím mezi jednotlivými částmi soustavy vyměňovat částice a energii)
- některé stěny posuneme? (a vyměníme tím mezi soustavou a okolím energii)
- některé vnější vlivy změním? (a vyměníme tím mezi soustavou a okolím energii)
- některé vnější stěny odstraníme? (a umožníme tím mezi soustavou a okolím vyměňovat částice a energii)

Několik poznámek:

- **Fenomenologický přístup** je ten, který se omezuje jen na popis a výklad, a to jen na úrovni daných jevů, a nikoli hlouběji. Nezahrnuje tedy výklad či vysvětlení těchto jevů samotných. Termodynamika pouze konstatuje přenos tepla a vyvozuje z něj další důsledky. (Modelem přenosu tepla jakožto neuspořádaného přenosu energie molekul se zabývá molekulová fyzika.) Označení vědy za fenomenologickou je pochopitelně relativní, protože výklad jakéhokoliv jevu fakticky znamená konečnou jeho převedení na důsledky jiných jevů, které bereme jako známé.
- Studium rovnovážných stavů by se mělo spíše nazývat „termostatikou“. (Podobně se totiž rozlišuje statika od dynamiky, resp. elektrostatika od elektrodynamiky, viz kap. 1.2.6.) Název „termodynamika“ je však historicky ustálený a není rozumné chtít ho změnit. Chceme-li zdůraznit zájem o jiné stavy než statické a jiné děje než kvazistatické, mluvíme např. o **nerovnovážné termodynamice** (Přesněji řečeno, jde o stacionární děje.).
- Jak napovídá jméno „termodynamika“, půjde zejména o děje spojené s jevy jako je přenos tepla, závislost veličin na teplotě apod. Celý obzor termodynamiky je však podstatně širší, zahrnuje např. i fázové přechody, chemické rovnováhy aj.